

УДК 159.923: 331.104.2

DOI: 10.31339/2617-9598-2019-1(3)-55-62

Воронова Ольга Юрївна

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології,
Мукачівський державний університет

ПРОФЕСІЙНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ФАКТОР ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Анотація. У статті проаналізовано психолого-педагогічні дослідження, у яких розглядається роль педагогічної рефлексії в професійному розвитку педагога. Доведено необхідність формування професійної рефлексії в педагогічній діяльності. Зроблено висновок, що рефлексія допомагає усвідомлювати людині внутрішні особливості (які забезпечують діяльність суб'єкта відповідно до прийнятих рішень) і спрямовувати свої зусилля на перебудову відношень та змісту, неадекватних ситуації, що склалася. Саме тому рефлексія має бути важливим компонентом у системі підготовки сучасного педагога.

Ключові слова: рефлексія, професійна рефлексія, педагогічна діяльність, професійне становлення.

Постановка проблеми. Актуальні зміни наукового та освітнього простору, що відбуваються в Україні, сьогодні до професіоналізму фахівця висувають високі вимоги, спонукаючи його до знаходження нових життєвих і професійних рівнів. Сучасний фахівець – це особистість, здатна аналізувати, коректувати й удосконалювати свою професійну діяльність. Необхідною умовою цього вдосконалення є професійна рефлексія.

Оскільки наше дослідження присвячено вивченню процесу становлення професійної рефлексії в майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти на етапі навчання в закладі вищої освіти, особливий інтерес для нас представляють результати експериментальних досліджень щодо впливу професійної рефлексії на розвиток професіонала й роздуми науковців на цю тему (Г. О. Бізяєва, І. Я. Мельничук, Н. І. Пов'якель та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість праць присвячена дослідженню різних аспектів професійної рефлексії: теорії про вплив рефлексії на розвиток особистості (О. С. Анісімов, В. В. Давидов, А. З. Зак, Є. І. Ісаєв, Л. К. Максимова, Н. В. Мішанина, С. Л. Рубінштейн, В. А. Семиченко, В. І. Слободчиков, Є. А. Смирнов, Г. П. Щедровицький); вчення про співвідношення та взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників становлення свідомості та самосвідомості особистості (Г. С. Костюк, І. С. Булах); вчення про рефлексивну регуляцію розумових дій (В. К. Зарецький, Ю. М. Кулюткин, Ю. І. Машбиць, І. М. Семенов, М. Л. Смільсон,); теорії, які визначають сутність пізнавальної активності та закономірності її розвитку в процесі учіння (Л. С. Виготський, І. А. Зязюн,

Г. С. Костюк, О. М. Леонтєв, І. Я. Лернер, С. Д. Максименко, Н. О. Менчинська, В. О. Моляко, С. Л. Рубінштейн, І. М. Сеченов, О. В. Скрипченко та ін.)

Як свідчить аналіз психолого-педагогічної літератури, сутність рефлексії, її механізми, процеси, методологічні, теоретичні, експериментальні й прикладні проблеми висвітлено в дослідженнях С. Ю. Степанової, М. А. Віслогузової, Ф. Б. Сушкова, Ю. М. Швалба, Т. М. Щербакової, Р. В. Павелківа, І. П. Раченко, І. Н. Семенова та ін..

Мета статті – теоретично дослідити роль педагогічної рефлексії в професійному розвитку педагога. Для досягнення мети ми використовували комплекс взаємодоповнюючих методів дослідження: теоретичний аналіз вітчизняної та зарубіжної філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Рефлексію, як фактор розвитку свідомості й діяльності суб'єкта, визнають в усіх дослідженнях, незалежно від підходів до вивчення цього психологічного феномену. Зокрема, вітчизняними й закордонними психологами професійна рефлексія розглядається як важлива умова професійного розвитку педагога. Але, перш ніж проаналізувати розробки щодо різних напрямків впливу професійної рефлексії на професійну свідомість і діяльність, необхідно розглянути наукові уявлення про неї.

Професійна рефлексія як галузь самопізнання, виникає вже на перших етапах професійного становлення: у процесі професійного навчання й на початковій стадії реалізації професійних функцій. Важливо підкреслити, що професійна рефлексія тісно пов'язана із загальною рефлексивною здатністю, зокрема, зі здатністю суб'єкта до усвідомлення власного життєвого досвіду, себе (своїх почуттів, думок, дій) у різних життєвих ситуаціях.

Як ми вже підкреслювали, рефлексія – це здатність зосередитись на собі самому й опанувати самого себе як об'єкт самопізнання. Отже, рефлексію педагогічної діяльності часто розглядають як якість, властиву всім, хто здійснює таку діяльність [3]. Але педагогічна рефлексія – це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе. Це й з'ясування того, як інші (учні, вихованці, їхні батьки, колеги) знають і розуміють «рефлексуючого», його особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення.

Одночасно професійну рефлексію ми розглядаємо також як психічне утворення, яке має складну багаторівневу структуру, де утворення одного рівня є складовими частинами утворення більш високого рівня, яке, зі свого боку, входить до складу психологічного утворення ще більш високого рівня [7].

Внутрішніми умовами розвитку професійної рефлексії є суб'єктність індивіда: здатність усвідомлювати об'єктивність і складність своїх проблем; мати силу й відповідальність для їхнього вирішення; розвинуті навички самопізнання, самоаналізу, саморозуміння, рефлексії (В. В. Знаков). Зовнішнім провідним чинником розвитку професійної рефлексії є система

об'єктивних вимог до особистості, яка детермінується тією професійною діяльністю, у яку включена людина й у процесі виконання якої в неї виникають нові психологічні властивості та якості (Е. Ф. Зеєр, Ю. П. Поваренков, Є. Є. Вахромов). Адже в процесі пристосування особистості до діяльності в людини «формується структури найбільш адекватного особистісного забезпечення цілей, завдань і змісту діяльності» (В. О. Бодров), до яких належить і професійна рефлексія. Зауважимо (про це ми вже зазначали), що особистісна рефлексія та рефлексія професійної діяльності виділяються в дослідженнях як відносно самостійні психологічні феномени [10].

А тепер розглянемо думки науковців про роль професійної рефлексії педагога в процесі його професійного становлення. У психолого-педагогічній літературі ми знаходимо багато праць, де в різних формах висловлюється теза про те, що рефлексія (як психологічне явище) є важливим чинником професіоналізму, компетентності, професійної зрілості, оскільки розвинута рефлексія збільшує ефективність вирішення широкого кола професійних повсякденних завдань педагога (Н. Ю. Певзнер, Є. О. Клімов, С. М. Симоненко, В. П. Морозов).

Дослідники, які вивчали процес професійного становлення (як багатоплановий і складнодетермінований процес, у ході якого особистість стає суб'єктом професійної діяльності), підкреслювали, що рефлексія виступає провідним фактором цього процесу [8] і робить професійне становлення особистісно значущим процесом [10]. Механізми рефлексії допомагають студентам освоювати в процесі навчання навчально-професійну діяльність [6].

У багатьох дослідженнях доведено, що чим вищий рівень рефлексивних умінь, тим вищий загальний рівень культури професійної педагогічної діяльності [8;10]. Найвищий рівень рефлексивних умінь характеризується критичною й адекватною оцінкою різноманітних сторін власної особистості й діяльності, чітким розумінням причин своїх творчих успіхів і невдач, передбаченням розвитку в себе нових якостей.

Я. І. Український акцентує увагу на тому, що саме розвинута рефлексія допомагає педагогу розвивати вміння психологічно грамотно виходити з важких педагогічних ситуацій (яке він виділяє в психологічній компетентності) і будувати взаємини з колегами, батьками, дітьми; прагнути до самопізнання, самовдосконалення. Такі вчені, як О. О. Леонт'єв, Б. Д. Паригін, А. О. Реан, вказували на те, що професійна рефлексія сприяє корекції способів спілкування.

Вважається, що рівень рефлексивної саморегуляції педагога впливає на його професійну майстерність і є психологічною основою його педагогічної творчості (І. П. Раченко, М. В. Кларін, Ю. М. Кулюткін, Н. О. Посталюк та ін.). Адже як формі пізнання, рефлексії притаманний не тільки критичний, але й евристичний принцип: вона виступає як джерело

нового знання. Усвідомлюючи неусвідомлене, пізнаючи непізнане, рефлексія вважає своїм предметом саме знання про нього. Е. Ф. Зеєр, Є. О. Клімов, А. К. Маркова неодноразово підкреслювали, що професійна рефлексія сприяє творчому пошуку й удосконаленню професіоналізму [8]. Н. В. Устинова, поглиблюючи цю тезу, вважає за обов'язкову умову керування розвитком творчого потенціалу педагога та вихователя – саморефлексію (самопізнання, самоаналіз, самооцінку, саморегуляцію, самовиховання).

Існує думка, що найважливішою умовою розвитку професіоналізму педагога, важливим чинником ефективності його педагогічної діяльності є налаштованість (готовність) педагога на постійний «зворотний зв'язок», його вміння інтерпретувати отриману інформацію з позиції учня, оцінювати результативність і доцільність педагогічних рішень, які він приймає, правильність підходів до проблемних ситуацій тощо.

Розглядаючи професійну рефлексію як рефлексивну сторону самосвідомості; як розумовий процес, орієнтований на внутрішнє «Я», такі вчені, як О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, А. В. Мудрик, В. П. Зінченко, І. Б. Котова та ін. вказують на те, що професійна рефлексія стимулює психічну й інтелектуальну активність, сприяє розвитку механізмів самовдосконалення й самореалізації, аналізу власних можливостей і переживань [2]. На цю ж тему ми знаходимо роздуми в роботах Г. М. Андрєєвої, А. В. Петровського, Б. Г. Ананьєва, О. О. Бодальова. Зокрема, вони стверджують, що за допомогою професійної рефлексії здійснюється критичний і ретроспективний аналіз досягнень особистісного росту [1; 4]. Отже, рефлексія є одним із важливих чинників саморозвитку особистості взагалі, і професійного розвитку зокрема.

У деяких дослідженнях рефлексивний аспект (пов'язаний із самосвідомістю особистості та розумінням партнерів по комунікації в процесі трудової діяльності) виділяють як системотвірний фактор успішної професіоналізації людини [5].

Важливість професійної рефлексії для процесу професіоналізації підкреслюється й у компетентнісному підході. У психолого-педагогічній літературі за цією темою існує поділ професійної компетентності на кілька видів: психологічна, педагогічна, психолого-педагогічна, рефлексивна. Але в кожній із них складовою частиною є рефлексія (О. Д. Альферов, Я. І. Український, О. А. Поліщук, В. О. Сластьонін й ін.). Так, В. О. Сластьонін визначає педагогічну компетентність через поняття рефлексія; емоційна стійкість; облік індивідуальних особливостей, схильностей, характеру педагога; позитивне ставлення до праці.

Наприклад, О. Д. Альферов розглядає психологічну компетентність як сукупність знань, умінь і навичок із психології; чіткість позиції відносно ролі психології в професійній діяльності педагога; вміння бачити за поведінкою дитини стан її душі, рівень розвитку її

пізнавальних інтересів, емоційної, вольової сфер; уміння педагогічно грамотно впливати на психіку дитини з метою її гармонійного розвитку. І поряд із названими складовими психологічної компетентності надзвичайно важливим компонентом він вважає вміння аналізувати, тобто здійснювати рефлексію.

Поняття «рефлексивна компетентність» було запропоновано О. А. Поліщук. На думку науковця, рефлексивна компетентність – це професійна якість особистості, яка дає змогу найбільш ефективно й адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує процес розвитку й саморозвитку. Це також сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності.

Низка дослідників звертають увагу на роль рефлексії в пізнанні, усвідомленні й самооцінці професійно значимих якостей, у ставленні до них, в усвідомленні себе як суб'єкта своєї професійної діяльності (В. Д. Брагіна, В. М. Козієв, В. П. Саврасов, Л.О. Григорович та ін.). В. М. Козієв розглядає ці процеси усвідомлення як центральний елемент педагогічної майстерності, що здійснюють, насамперед, регулюючу функцію діяльності педагога через рефлексію.

Рефлексія в професійній діяльності педагога, об'єктом якої стає цілісна особистість, спрямована на пізнання власного «Я». Вона дає змогу педагогові усвідомити необхідність пошуку особистого сенсу життя; систему своїх ціннісних орієнтацій, настановлень і моральних норм; свої інтелектуальні сили й можливості; необхідність пошуку свого місця в житті – такого, яке б дало можливість людині здійснити самореалізацію (самоактуалізацію, самоповагу). Осмислюючи власні духовні процеси, людина нерідко критично оцінює негативні сторони свого внутрішнього світу. І саме це робить особистість здатною до самовдосконалення. Пізнаючи себе, людина ніколи не залишиться такою, якою вона була колись.

Рефлексія є універсальним механізмом самозміни й саморозвитку особистості майбутнього педагога, включеного в утворювальну діяльність. Це не просте знання або розуміння суб'єктом педагогічної діяльності самого себе, але й з'ясування того, наскільки та як інші (діти, колеги, батьки) знають і розуміють «рефлексуючого», його особистісні особливості, емоційні реакції й когнітивні уявлення [9].

Висновки і перспективи. Таким чином, узагальнюючи психолого-педагогічні дослідження, у яких розглядається роль педагогічної рефлексії в професійному розвитку педагога, можемо констатувати, що як теоретики, так і практики вважають її:

- важливим чинником професіоналізму, компетентності, професійної зрілості (Н. Ю. Певзнер, Є. О. Клімов, С. М. Симоненко, В. П. Морозов);
- чинником самопізнання, осмислення духовного світу, власних дій і станів;

– стрижневою якістю фахівця, від розвитку якої залежать інші, адже професійна рефлексія стимулює психічну й інтелектуальну активність (К. О. Абульханова-Славская, Л. І. Анциферова, О. Р. Фонарьов, А. К. Маркова);

– ядром структури його професійно-важливих якостей, необхідним компонентом у професійній діяльності педагога;

– механізмом саморозвитку та самоактуалізації особистості; фактором професійного самовдосконалення, адже осмислення власної професійної діяльності, власних духовних процесів, критична оцінка негативних сторін свого внутрішнього світу, себе як особистості й фахівця, робить людину здатною до самовдосконалення, самовиховання, самозмінювання.

Отже, роль професійної рефлексії в педагогічній діяльності важко переоцінити: вона допомагає усвідомлювати людині внутрішні особливості (які забезпечують діяльність суб'єкта відповідно до прийнятих рішень) і спрямовувати свої зусилля на перебудову відношень та змісту, неадекватних ситуації, що склалася. І тому рефлексія має бути важливим компонентом у системі підготовки сучасного педагога.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 288 с.
2. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания : методологические проблемы неклассической психологии. Москва : Смысл, 2002. 480 с.
3. Банщикова Т. Н., Ветров Ю. П., Клушина Н. П. Профессиональная деятельность психолога в работе с педагогическим коллективом : учебно-методическое пособие / под ред. проф. Ю. Л. Ветрова. Москва : Книголюб, 2004. 352 с.
4. Бодалев А. А. Личность и общение: Избранные труды. Москва : Международная педагогическая академия, 1995. 328 с.
5. Варламова Е. П., Степанов С. Ю. Психология творческой уникальности: рефлексивно-гуманистический подход. 2-е изд. Москва, 2002. 256 с.
6. Вілюжаніна Т. А. Динаміка ціннісно-сміслової сфери особистості в процесі професійного становлення майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2006. 22 с.
7. Завірюха В. В. Психолого-педагогічні принципи інноваційної технології формування здатності студентів до професійного самозростання. *Збірник наукових праць Київського інституту ВПС*. Київ : КІ ВПС, 2000. Вип. 2(20). С. 93–99.
8. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Ростов на Дону : Феникс, 1996. 599 с.
9. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности. *Вопросы психологии*. 1983. № 2. С. 35–42.

10. Шапошникова Ю. Г. Проблема рефлексії у філософських та філософсько-психологічних дослідженнях. *Стратегія соціально-психологічного та медико-біологічного забезпечення життєдіяльності людини* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції. Миколаїв : МДУ, 2004. С. 172–177.

REFERENCES

1. Anan'ev B. N., 2000. Chelovek kak predmet poznaniya. [Man as a subject of knowledge] 3-e yzd. Sankt-Peterburh : Pyter, 288 p.
2. Asmolov A. N., 2002. Po tu storonu soznaniya : metodologicheskiye problemy neklassycheskoi psikhologii. [On the other side of consciousness: methodological problems of non-classical psychology] Moskva : Smysl, 480 p.
3. Banskhykova T. N., Vetrov Yu. P., Klushyna N. P., 2004. Professyonalnaia deiatelnost psikhologa v rabote s pedahogicheskym kollektivom : uchebno-metodycheskoe posobie [Professional activity of a psychologist in work with a pedagogical collective: educational and methodical manual] pod red. prof. Yu. L. Vetrova. Moskva : Knyholiub, 352 p.
4. Bodalev A. A. 1995., Lychnost y obshchenye: Yzbrannyye trudy. [Personality and communication: Selected works] Moskva : Mezhdunarodnaia pedahogicheskaya akademiya, 328 p.
5. Varlamova E. P., Stepanov S. Yu., 2002. Psikhologiya tvorcheskoi unikalnosti: refleksivno-humanistycheskiy podkhod. [Psychology of creative uniqueness: reflexive-humanistic approach] 2-e yzd. Moskva, 256 p.
6. Viliuzhanina T. A., 2006. Dynamika tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti v protsesi profesiinogo stanovleniya maibutnykh psikhologov : [Dynamics of value-semantic sphere of personality in the process of professional formation of future psychologists] avtoref. dys. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.07 / In-t psikhologii im. H. S. Kostyuka APN Ukrainy. Kyiv, 22 p.
7. Zaviriukha V. V., 2006. Psikhologo-pedahogichni pryntsypy innovatsiynoi tekhnologii formuvannya zdatsnosti studentiv do profesiinogo samozrostantia. [Psychological and pedagogical principles of innovative technology of formation of students' ability to professional self-development] Zbirnyk naukovykh prats Kyivskoho instytutu VPS. Kyiv : KI VPS, 2000. Vyp. 2(20). P. 93–99.
8. Klymov E. A., 1996. Psikhologiya professyonalnogo samoopredeleniya. [Psychology of professional self-determination] Rostov na Donu : Fenyks, 599 p.
9. Stepanov S. Yu., Semenov Y. N., 1983. Refleksyia v orhanyzatsyyi tvorcheskoho myshleniya y samorazvytyi lychnosti. [Reflexion in the organization of creative thinking and self-development of personality] Voprosy psikhologii. # 2. P. 35–42.
10. Shaposhnykova Yu. H., 2004. Problema refleksii u filosofskikh ta filosofsko-psikhologichnykh doslidzhenniakh. [The problem of reflection in philosophical and philosophical and psychological studies] Stratehiia sotsialno-psikhologichnogo ta medyko-biolohichnogo

zabezpechennia zhyttiediialnosti liudyny : materialy Vseukrainskoi nauk.-prakt. konferentsii. Mykolaiv : MDU, P. 172–177.

Voronova O. Y. PROFESSIONAL REFLECTION AS FACTOR OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Summary. Psychological and pedagogical researches, that review the role of pedagogical reflection in the professional development of a teacher have been analyzed in the article. It has been stated, that professional reflection is closely related to the general reflexive ability, connected with the ability of the subject to realize its own life experience, feelings, thoughts, actions in different life situations. It has been determined that the reflection is an important factor of professionalism, competence, professional maturity; a driver of self-knowledge, capability to understand the mental world, own actions and conditions. Reflection is assumed as the core quality of a specialist which determines the development of others. It has been revealed that professional reflection stimulates mental and intellectual activity; being the mechanism of self-development and self-actualization it becomes the factor of professional self-improvement. It has been concluded that the reflection of one's own professional activity, mental processes, the critical assessment of the negative aspects of the inner world, oneself as a person and specialist, makes a person capable of self-improvement, self-education, self-transformation.

The necessity of professional reflection development in pedagogical activity has been proved. It allows the pedagogue to realize the need of search for the personal life meaning; a system of own values, attitudes and moral norms; intellectual powers and opportunities; the need to search and find personal position in life – the one that would enable a person to fulfill self-realization (self-actualization, self-esteem). Understanding own mental processes, a human often critically evaluates the negative aspects of own inner world. And this is the main reason which makes a person capable of self-improvement. Knowing oneself, a person will never remain same as before.

It has been concluded that reflection helps to understand the internal peculiarities of a person (which ensure to act in accordance to the decisions) and direct the efforts into rebuilding the relations and the content that may be inadequate. Therefore, the reflection should be an important component in the system of modern teacher training process.

Key words: reflection, professional reflection, pedagogical activity, professional development.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>